

Απόσπασμα από τη διδακτορική διατριβή «Νέες γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση και η συμφιλίωση της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας στο σχεδιασμό της ενήλικης ζωής», Χριστίνα Αθανασιάδου, Τμήμα Ψυχολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 2002.

1. Οι κλασσικές φεμινιστικές θεωρίες της ανισότητας.

Οι κλασσικές φεμινιστικές θεωρίες ερμηνεύουν τις σχέσεις ανισότητας και εξουσίας ανάμεσα στα φύλα με κοινωνιολογικούς όρους, δηλαδή με όρους κοινωνικής δομής και οργάνωσης. Για αυτό το λόγο άλλωστε ονομάζονται και δομικές θεωρίες (structural theories). Οι θεωρίες αυτές αναφέρονται στην επαναλαμβανόμενη καταπίεση των γυναικών ως ένα καθολικό φαινόμενο, το οποίο χαρακτηρίζει όλες τις σύγχρονες βιομηχανοποιημένες κοινωνίες του δυτικού πολιτισμού. Επομένως, η παρουσίαση των φεμινιστικών κοινωνιολογικών θεωριών αποτελεί την αφετηρία για την ερμηνεία της υποδεέστερης θέσης της γυναίκας στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα, διαχρονικά και διαπολιτισμικά.

Η φεμινιστική κοινωνική ανάλυση στο σύνολό της προσπαθεί να απαντήσει σε ερωτήματα όπως πώς και γιατί οι γυναίκες υποτάσσονται τελικά στην ανδρική κυριαρχία και προσεγγίζει τις κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες αυτή η καταπίεση διατηρείται και αναπαράγεται. Στο πλαίσιο βέβαια της κοινής φεμινιστικής ανάλυσης υπάρχουν διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις, κάθε μία από τις οποίες εστιάζει σε διαφορετικούς τομείς της γυναικείας υποταγής και την επεξηγεί χρησιμοποιώντας διαφορετικές αναλυτικές κατηγορίες ή δομές (π.χ φύλο, κοινωνική τάξη, σεξουαλικότητα κλπ.). Οι σημαντικότερες από αυτές τις σχολές φεμινιστικής ανάλυσης είναι η φιλελεύθερη θεώρηση, η μαρξιστική ανάλυση, η ριζοσπαστική άποψη και τέλος η σοσιαλιστική προσέγγιση.

1.1 Η φιλελεύθερη θεώρηση.

Ο φιλελεύθερος φεμινισμός μοιράζεται με τη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία και τη φιλοσοφία του διαφωτισμού τις αρχές της ατομικότητας, της ισοτιμίας, της ελευθερίας, της αυτονομίας και της αυτοεκπλήρωσης. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, κοινωνικά δικαιώματα, προνόμια και ευκαιρίες πρέπει να προσφέρονται ισότιμα σε άνδρες και γυναίκες

ανεξάρτητα από τις οικονομικές συνθήκες της ζωής τους, οι οποίες μέχρι τον 18ο αιώνα τουλάχιστον, καθορίζονταν από τη γέννησή τους. Πράγματι, οι ρίζες της φιλελεύθερης ιδεολογίας βρίσκονται στην ανάπτυξη της αστικής τάξης, η οποία προσπάθησε να κατασκευάσει μια ελεύθερη κοινωνική οργάνωση, αδέσμευτη από ιεραρχίες καταγωγής και δεσμούς γέννησης. Όπως αναφέρει ο Sapigo (1990), σύμφωνα με τη φιλελεύθερη ιδεολογία, οι πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα θεωρήθηκαν το ίδιο άδικες και ανυπόστατες, όπως αυτές ανάμεσα στο μονάρχη και στο άτομο. Οι φιλελεύθερες φεμινίστριες ισχυρίζονται ότι, όπως οι άνδρες, έτσι και οι γυναίκες γεννιούνται ελεύθερες και ίσες. Επομένως, οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα δεν οφείλονται στη βιολογία αλλά σε σεξιστικά στερεότυπα και στη διαφορετική εκπαίδευση ανδρών και γυναικών, γεγονός που διορθώνεται με την κατάλληλη κοινωνικοποίηση (Sayers, 1982).

Το επίκεντρο του φιλελεύθερου φεμινισμού, σύμφωνα με την Beasley (1999), είναι η ισότιμη συμμετοχή των γυναικών κυρίως στη δημόσια σφαίρα και η πρόσβαση σε προνόμια και δικαιώματα που κατέχουν οι άνδρες. Σύμφωνα με την Tong (1995), οι φιλελεύθερες φεμινίστριες απαιτούσαν ανέκαθεν δικαιοσύνη και ισότητα για το κοινωνικό φύλο των γυναικών. Για παράδειγμα, τον 18^ο αιώνα διεκδίκησαν ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στην εκπαίδευση, ενώ τον 19^ο αιώνα διεκδίκησαν ίσα πολιτικά δικαιώματα και ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας. Σήμερα, το ρεύμα των φιλελεύθερων φεμινιστριών επιδιώκει κυρίως την απελευθέρωση των γυναικών από τους περιορισμούς των φυλετικών τους ρόλων, οι οποίοι, σύμφωνα με τις ίδιες, χρησιμοποιήθηκαν ιστορικά ως δικαιολογία για να εμποδίσουν τη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση, στην πολιτική και στην αγορά εργασίας.

Επειδή οι φιλελεύθερες φεμινίστριες προϋποθέτουν βασικές «ομοιότητες» ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες (Beasley, 1999), υποστηρίζουν ότι ο κατάλληλος διαφωτισμός των ανθρώπων και η εξάλειψη των προκαταλήψεων και των διακρίσεων του φύλου θα επιφέρουν την πολυπόθητη κοινωνική αλλαγή. Στην πραγματικότητα, το κίνημα των φιλελεύθερων φεμινιστριών δεν αμφισβητεί την κοινωνία αυτή καθεαυτή, ούτε την αξία των ανδρικών δικαιωμάτων. Αντίθετα, απαιτεί ίσα δικαιώματα και προνόμια για άνδρες και γυναίκες μέσα στο υπάρχον κοινωνικό πλαίσιο. Για το λόγο αυτό, οι φιλελεύθερες φεμινίστριες υποστηρίζουν την αναθεώρηση βασικών κοινωνικών θεσμών όπως η εκπαίδευση, το δίκαιο και η αγορά εργασίας και την ανακατανομή των ευκαιριών ισότιμα και στα δύο φύλα. Όπως αναφέρει η Στασινοπούλου (1992), το φιλελεύθερο φεμινιστικό κίνημα έχει εστιάσει κυρίως στην προώθηση μιας προοδευτικής νομοθεσίας, στην κατάργηση των σεξιστικών πρακτικών

στην αγορά εργασίας και στη σημασία της εκπαίδευσης για την κατάργηση των διακρίσεων. Μάλιστα, η πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση θεωρήθηκε το πρωταρχικό εργαλείο για την βελτίωση και εξέλιξη της θέσης της γυναίκας. Σύμφωνα με την Thomas (1990), στο φιλελεύθερο μοντέλο η εκπαίδευση αφ' ενός μπορεί να δημιουργεί και να αναπαράγει την ανισότητα, αφ' ετέρου όμως έχει τη δύναμη να την ανατρέψει.

Οι φιλελεύθερες φεμινίστριες στην προσπάθειά τους να πείσουν θεσμούς και οργανισμούς να ακολουθήσουν τις φιλελεύθερες αρχές για ίσα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, κατάφεραν πολλές νομοθετικές ρυθμίσεις υπέρ της ισότητας των φύλων. Για το λόγο αυτό, οι περισσότερες φεμινίστριες παραδέχονται ότι ο φιλελεύθερος φεμινισμός προσφέρει ένα κατάλληλο πλαίσιο ανάπτυξης μετριοπαθών πολιτικών και πρακτικών ισότητας ανάμεσα στα φύλα, οι οποίες μπορούν να υιοθετηθούν από κυβερνητικά προγράμματα. Σύμφωνα με την Beasley (1999), επειδή ο φιλελεύθερος φεμινισμός υποστηρίζει την κοινωνική αλλαγή στο πλαίσιο της υπάρχουσας δυτικής κοινωνίας, πολλές φεμινίστριες υιοθέτησαν τη λογική και το λόγο του. Παρόμοια είναι και η άποψη της Middleton (1987), η οποία ισχυρίζεται ότι ο φιλελεύθερος λόγος είναι συνήθως ο λόγος της κυβέρνησης, η ρητορική δηλαδή που χρησιμοποιούν οι φεμινίστριες για να επηρεάσουν τα πολιτικά στελέχη σε δημόσιους οργανισμούς, καθώς δίνουν έμφαση στα νόμιμα δικαιώματα του ατόμου.

Ωστόσο, σύμφωνα τους περισσότερους συγγραφείς, η φιλελεύθερη προσέγγιση παρουσιάζει πολλές αδυναμίες διότι ουσιαστικά δεν προσφέρει καμία θεώρηση των ιστορικών αλλαγών σχετικά με τη θέση της γυναίκας. Δεν εξηγεί δηλαδή, ποιες συνθήκες προκάλεσαν ή προκαλούν αλλαγές στους ρόλους και τη θέση των γυναικών. Σύμφωνα με τον Sapiro (1990) για παράδειγμα, η θέση της θεωρίας ότι επανακοινωνικοποιώντας τους ανθρώπους, αλλάζει κανείς τη στάση τους απέναντι στις γυναίκες είναι ιδιαίτερα απλουστευμένη. Άλλωστε, αν κάτι τέτοιο ήταν αλήθεια, τότε σήμερα, μετά από όλες τις νομοθετικές, εκπαιδευτικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις με στόχο την ισότητα ανάμεσα στα φύλα, η θέση της γυναίκας δεν θα παρέμενε κατώτερη από αυτή του άνδρα. Το ίδιο και η Sayers (1982) ισχυρίζεται ότι η φιλελεύθερη φεμινιστική θεωρία αδυνατεί να εξηγήσει πώς η φυλετική ανισότητα παραμένει σε μια φιλελεύθερη κοινωνία ή γιατί τα φύλα κοινωνικοποιούνται με διαφορετικό τρόπο. Επιπλέον, η συγκεκριμένη θεωρία αναλύει τα στερεότυπα με ψυχολογικούς όρους και όχι ως πολιτισμικά κατασκευασμένες έννοιες (Middleton, 1987).

Οι φιλελεύθερες φεμινίστριες δεν ασχολήθηκαν ουσιαστικά με τις βαθύτερες αιτίες της ανισότητας των φύλων και τους λόγους της συνεχούς πατριαρχικής κοινωνικής οργάνωσης. Για παράδειγμα, ο φιλελεύθερος φεμινισμός δεν μπόρεσε να συμπεριλάβει στον προβληματισμό και τη δράση του ερωτήματα που αφορούν στην επίδραση της κοινωνικής δομής στην ανισότητα των φύλων ή ερωτήματα γύρω από τη βιολογική διάσταση της μητρότητας και τη σύνδεση του ιδιωτικού με τον δημόσιο χώρο. Σύμφωνα με την Walby (1990), ο φιλελεύθερος φεμινισμός δεν ανέλυσε την καταπίεση των γυναικών με βάση κάποια κυρίαρχη κοινωνική δομή, αλλά ως αποτέλεσμα διαφόρων περιορισμών και απαγορεύσεων σε τομείς όπως η εκπαίδευση και η εργασία. Επιπλέον, οι φιλελεύθερες φεμινίστριες επικρίθηκαν για την έμφαση στην ατομικότητα, για την εξίσωση ανδρικών αξιών, όπως ο ατομισμός ή ο ανταγωνισμός, με ανθρώπινες αξίες συνολικά και τέλος για το γεγονός ότι όλες οι γυναίκες μπορούν, θέλουν και πρέπει να μοιάσουν στους άνδρες. Όπως ισχυρίζεται η Tong (1995), οι φιλελεύθερες φεμινίστριες αρνήθηκαν να αντιληφθούν την προσπάθεια των γυναικών να καταπολεμήσουν την πατριαρχία και τον καπιταλισμό, ενώ αντίθετα ισχυρίστηκαν ότι οι γυναίκες μπορούν να τα καταφέρουν μέσα στο σύστημα.

Σύμφωνα με τη Στασινοπούλου (1992), οι φιλελεύθερες φεμινίστριες έχουν αναθεωρήσει πρόσφατα τις απόψεις τους για το κράτος πρόνοιας, το οποίο θεωρούν πλέον σημαντικό αίτιο της καταπίεσης και του περιορισμού των γυναικών σε παραδοσιακούς ρόλους και όχι φορέα αλλαγής για την επίτευξη της ισότητας. Επίσης, σήμερα κατανοούν ότι καμία γυναίκα δεν μπορεί να απελευθερώσει μόνη της τον εαυτό της από τις παραδοσιακές πατριαρχικές δομές και τα στερεότυπα των φύλων και ότι τόσο οι ανθρώπινες πράξεις όσο και οι κοινωνικές δομές εμποδίζουν τη χειραφέτηση των περισσότερων γυναικών (Tong, 1995). Είναι πάντως αδιαμφισβήτητο ότι το φεμινιστικό κίνημα οφείλει στις φιλελεύθερες φεμινίστριες πολλές από τις εκπαιδευτικές και νομοθετικές μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο της ισότητας των φύλων. Ο φιλελεύθερος φεμινισμός εξάλλου αποτελεί μέχρι σήμερα το πιο μετριοπαθές αλλά και το πιο διαδεδομένο πρόσωπο του φεμινισμού, με την αναζωπύρωση μάλιστα ζητημάτων, όπως είναι τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη και η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού σε όλες τις φιλελεύθερες δημοκρατίες της δυτικής Ευρώπης.

1.2 Η μαρξιστική ανάλυση.

Σύμφωνα με την μαρξιστική φεμινιστική παράδοση, η οποία βασίζεται βεβαίως στο έργο του Marx και του Engels, η κοινωνική θέση των γυναικών θεωρείται το αποτέλεσμα της

σύγκρουσης ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Μάλιστα, οι ιεραρχικές ταξικές σχέσεις, οι οποίες βασίζονται στην άνιση κατανομή του πλούτου και της ιδιοκτησίας, θεωρούνται η αιτία κάθε είδους ανισότητας. Έτσι, η ιστορική ανάλυση της οργάνωσης της εργασίας και της οικονομικής παραγωγής αποτέλεσαν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος για τις μαρξίστριες φεμινίστριες. Συγκεκριμένα, η ιδιοκτησία των μέσων οικονομικής παραγωγής στα χέρια λιγοστών ανθρώπων, κυρίως ανδρών, οδήγησε στη διαίρεση των τάξεων, της οποίας αποτέλεσμα είναι ο σύγχρονος καπιταλισμός και ο ιμπεριαλισμός. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ισχυρίστηκαν ότι ο καπιταλισμός είναι η πραγματική αιτία της γυναικείας καταπίεσης και αν ο καπιταλισμός αντικατασταθεί από ένα σοσιαλιστικό σύστημα, στο οποίο τα μέσα παραγωγής θα ανήκουν σε όλους και οι γυναίκες θα είναι οικονομικά ανεξάρτητες από τους άνδρες, τότε θα είναι και ίσες με αυτούς. Για τους οπαδούς της ορθόδοξης μαρξιστικής προσέγγισης δηλαδή, η κατάσταση των γυναικών πηγάζει από το ταξικό σύστημα της καπιταλιστικής κοινωνίας και επομένως η απελευθέρωσή τους θα έρθει μόνον εάν συνεργαστούν με τους άνδρες για την κατάρριψη του συστήματος.

Ο μαρξιστικός φεμινισμός είχε μεγάλη επιρροή στη φεμινιστική σκέψη, ευρωπαϊκών κυρίως χωρών, τη δεκαετία του '60 και του '70. Σύμφωνα με την Beasley (1999), παρ' ότι η επίδραση του μαρξιστικού φεμινισμού είναι ακόμη εμφανής στη φεμινιστική θεωρία, στην πραγματικότητα η μαρξιστική φεμινιστική παράδοση φθίνει ολοένα και περισσότερο, ιδιαίτερα μετά την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής φεμινιστικής προσέγγισης. Για άλλους θεωρητικούς, τόσο η μαρξιστική όσο και η σοσιαλιστική φεμινιστική παράδοση έχουν ουσιαστικά πεθάνει το τέλος της δεκαετίας του '80, με την κατάρρευση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας σε όλες σχεδόν τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Έτσι, οι όροι μαρξισμός και σοσιαλισμός έχουν σχεδόν εγκαταλειφθεί από την ορολογία των περισσότερων σύγχρονων φεμινιστριών, καθώς και τα ζητήματα που διαπραγματεύονταν οι παραδόσεις αυτές, όπως για παράδειγμα η οικονομική παραγωγή, οι ταξικές σχέσεις και η ανάπτυξη μιας κοινωνικής παρεμβατικής πολιτικής (Beasley, 1999). Ωστόσο, αξίζει κανείς να αναφερθεί στο ρεύμα του μαρξιστικού φεμινισμού, καθώς οι επιρροές του υπήρξαν σημαντικές στην ανάλυση ποικίλων θεμάτων που αφορούν στη γυναικεία καταπίεση, καθορίζοντας μάλιστα την εξέλιξη μεταγενέστερων θεωρητικών προσεγγίσεων.

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ασχολήθηκαν κυρίως με θέματα εργασιακών σχέσεων και σύμφωνα με την Tong (1995) συνέβαλλαν στην κατανόηση ζητημάτων όπως, η σχέση του θεσμού της οικογένειας με το καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα, η υποτίμηση της οικιακής εργασίας των γυναικών και η υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας.

Οι οπαδοί της μαρξιστικής φεμινιστικής παράδοσης ισχυρίστηκαν ότι στο καπιταλιστικό σύστημα οι γυναίκες καταπιέζονται γιατί με την άμισθη οικιακή εργασία που προσφέρουν καθιστούν δυνατή την ανδρική μισθωτή εργασία, αποτελώντας ταυτόχρονα μια περιθωριοποιημένη εργατική δύναμη, η οποία εισάγεται και διώκεται από την αγορά εργασίας ανάλογα με τις ανάγκες του συστήματος. Οι μαρξίστριες διαφωνούν με τις φιλελεύθερες φεμινίστριες ότι η κοινωνική θέση του καθένα αντικατοπτρίζει την προσωπική του ικανότητα και ισχυρίζονται ότι η θέση αυτή καθορίζεται ουσιαστικά από την κοινωνική τάξη. Επομένως, σύμφωνα με την άποψή τους, μια ελεύθερη αγορά εργασίας δεν ευνοεί όλους τους ανθρώπους ισότιμα, καθώς οι περισσότεροι δεν ανήκουν στην κυρίαρχη καπιταλιστική τάξη και έτσι ενώ τυπικά έχουν ίσα δικαιώματα δεν έχουν ωστόσο ίσες ευκαιρίες να τα ασκήσουν. Όμως, τόσο οι μαρξίστριες όσο και οι φιλελεύθερες φεμινίστριες εστιάζουν στη δημόσια σφαίρα και ειδικά στη θέση των γυναικών στον τομέα της μισθωτής εργασίας. Βέβαια, σε αντίθεση με τις φιλελεύθερες, οι μαρξίστριες φεμινίστριες υποστήριξαν επαναστατικές αλλαγές στην οικονομία, θεωρώντας ότι το τέλος του καπιταλισμού αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για το τέλος της ανδρικής κυριαρχίας στις γυναίκες. Επιπλέον, η Beasley (1999) ισχυρίζεται ότι οι μαρξίστριες μοιράζονται επίσης με τις φιλελεύθερες φεμινίστριες την υπόθεση ότι υπάρχει ομοιότητα ανάμεσα σε άνδρες και σε γυναίκες. Δηλαδή, ενώ οι γυναίκες φαίνεται να καταπιέζονται από τους άνδρες, στην πραγματικότητα καταπιέζονται, όπως ακριβώς και οι άνδρες, από το καπιταλιστικό σύστημα οικονομικής οργάνωσης και επομένως τα συμφέροντα ανδρών και γυναικών είναι τελικά παρόμοια.

Σύμφωνα με την Hartmann (1981), η μαρξιστική φεμινιστική προσέγγιση πραγματεύεται τη γυναικεία καταπίεση με τρεις βασικά τρόπους: α) η γυναικεία καταπίεση αντιμετωπίζεται ως η σχέση ή η μη-σχέση της γυναίκας με την παραγωγή και επομένως, η σχέση των γυναικών με τους άνδρες εμπεριέχεται ουσιαστικά στη σχέση των εργατών με το κεφάλαιο, β) οι οπαδοί της μαρξιστικής προσέγγισης ενσωματώνουν τα γυναικεία θέματα σε μια ανάλυση της καθημερινής ζωής στο καπιταλιστικό σύστημα, όπου όλες οι πλευρές της καθημερινότητας θεωρείται ότι αναπαράγουν το καπιταλιστικό σύστημα και γ) το επίκεντρο της ανάλυσης φαίνεται να είναι η οικιακή εργασία που προσφέρουν οι γυναίκες στο πλαίσιο της οικογένειας και η σχέση της εργασίας αυτής με το κεφάλαιο.

Με ποιον τρόπο όμως, σύμφωνα με τους οπαδούς της μαρξιστικής παράδοσης, η οικογένεια και κυρίως η άμισθη οικιακή εργασία των γυναικών αναπαράγει τον καπιταλισμό και επομένως συμβάλλει στην καταπίεσή τους; Αρχικά, ο Engels ερμήνευσε την υποταγή των γυναικών ως αποτέλεσμα της ιδιωτικής περιουσίας και επομένως ως πρόβλημα της

ιστορίας και όχι της βιολογίας (Sayers, 1982). Ο Engels προσέφερε μια υλιστική (δηλαδή οικονομική) εξήγηση των αλλαγών στους ρόλους των δύο φύλων ιστορικά και αναφέρθηκε στη σχέση των ρόλων αυτών με τον τρόπο παραγωγής. Σύμφωνα με τον ίδιο, καθώς οι άνθρωποι ανακάλυψαν πιο αποτελεσματικούς τρόπους παραγωγής, παρήγαγαν περισσότερα από όσα χρειάζονταν για άμεση κατανάλωση, δημιουργώντας έτσι ένα πλεόνασμα προϊόντων, τα οποία όμως είχαν αξία επειδή μπορούσαν να ανταλλαχθούν με άλλα προϊόντα. Με τη συσσώρευση λοιπόν του πλούτου, οι άνδρες επιθυμούσαν απογόνους για να κληρονομήσουν την περιουσία τους και επειδή η πατρότητα δεν είναι το ίδιο σίγουρη με τη μητρότητα, επέβαλλαν στις γυναίκες τη μονογαμία μέσα από το θεσμό του γάμου και της οικογένειας (Sayers, 1982). Στη συνέχεια βέβαια, οι διαφορετικές εργασίες των γυναικών και των ανδρών, μέσα και έξω από το σπίτι αντίστοιχα, συνεπάγονταν την οικειοποίηση διαφορετικών προϊόντων και μέσων παραγωγής από τα δύο φύλα. Έτσι, οι γυναίκες οικειοποιήθηκαν τα προϊόντα και τα μέσα της οικιακής αναπαραγωγής στο χώρο της οικογένειας, ενώ οι άνδρες τα προϊόντα και τα μέσα της οικονομικής παραγωγής στο χώρο της δημόσιας εργασίας. Η απελευθέρωση επομένως των γυναικών, σύμφωνα με τον Engels, θα προκύψει μόνον όταν αυτές θα συμμετάσχουν στη σφαίρα της παραγωγής και πάρουν μέρος στον αγώνα της εργατικής τάξης ενάντια στην καπιταλιστική τάξη.

Ένα πιο σύγχρονο παράδειγμα μαρξιστικής μεθοδολογίας για την ανάλυση του οικιακού τρόπου παραγωγής, αποτελεί η θεωρία των Delphy & Leonard (1992), οι οποίες αντιμετωπίζουν επίσης την οικογένεια (και την οικιακή εργασία) ως ένα σύστημα εργασιακών σχέσεων οικονομικής εκμετάλλευσης. Σύμφωνα με τις παραπάνω ερευνήτριες, οι γυναίκες σήμερα δεν εκμεταλλεύονται και δεν κερδίζουν οι ίδιες αυτά που παράγουν. Το πρόβλημα επομένως, δεν είναι μόνο ότι οι γυναίκες δουλεύουν περισσότερο ή ότι η εργασία τους υποτιμάται και είναι συνήθως βαρετή, αλλά κυρίως ότι τα προϊόντα της εργασίας αυτής δεν ανήκουν στις ίδιες. Οι Delphy & Leonard (1992) υποστηρίζουν με άλλα λόγια ότι «η πρακτική, συναισθηματική, σεξουαλική, αναπαραγωγική και συμβολική εργασία» που προσφέρουν οι γυναίκες μέσα στην οικογένεια έχει ως άμεσους και κύριους αποδέκτες τους άνδρες. Σύμφωνα με τις Delphy & Leonard (1992), η κατανόηση της γυναικείας εργασίας μέσα στην οικογένεια και οι σχέσεις μέσα στις οποίες αυτή διεκπεραιώνεται αποτελούν σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση της ανδρικής κυριαρχίας.

Τελικά, όπως αναφέρει ο Connell (1987), ο μαρξισμός τοποθετεί τους καθοριστικούς λόγους της γυναικείας καταπίεσης στις ταξικές σχέσεις, στο καπιταλιστικό σύστημα και στις σχέσεις παραγωγής, όπως αυτές γίνονται κατανοητές με ταξικούς όρους. Με τον τρόπο αυτό

όμως, η μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση υπήρξε μια ανάλυση «τυφλή» ως προς τον παράγοντα φύλο. Ο Marx ποτέ δεν αναρωτήθηκε ουσιαστικά για τη φυλετική ιεραρχία στην κοινωνία και υπέθεσε ότι η εκμετάλλευση ανδρών και γυναικών πηγάζει από την ίδια πηγή, δηλαδή, τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Για τον Marx ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στην οικογένεια, που θεωρείται από τον ίδιο μάλλον φυσιολογικός, έχει σημασία μόνο γιατί δημιουργεί διαφορές στην ιδιωτική περιουσία. Επομένως, όπως παρατήρησε και η Eisenstein (1979), παρ' όλο που οι φυλετικές σχέσεις αναπαραγωγής θεωρούνται ως η πρωταρχική αιτία του καταμερισμού της εργασίας στην οικογένεια και άρα της γυναικείας καταπίεσης, δεν αναλύονται ιδιαίτερα αλλά εντάσσονται στις σχέσεις παραγωγής. Επιπλέον, σύμφωνα με την Tong (1995), ο τρόπος με τον οποίο μαρξιστικός φεμινισμός αντιλαμβάνεται τον θεσμό της οικογένειας ως κύριο αίτιο του καπιταλιστικού συστήματος και της γυναικείας καταπίεσης είναι απλουστευμένος. Από την άλλη, αγνοώντας την παράμετρο φύλο, ο μαρξισμός αφήνει έξω από την ανάλυση σημαντικές πλευρές της κοινωνικής ζωής, κυρίως ιδιωτικές και προσωπικών σχέσεων, όπως η αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών ή η σεξουαλική καταπίεση και κακοποίηση των γυναικών (Στασινοπούλου, 1992).

Πράγματι, οι κλασικές τουλάχιστον μαρξιστικές αναλύσεις δεν εξηγούν γιατί οι γυναίκες είναι αυτές που αναλαμβάνουν την οικιακή ευθύνη και φροντίδα. Επομένως, η καταπίεση των γυναικών μπορεί να είναι λειτουργική για το καπιταλιστικό σύστημα, αλλά ο μαρξισμός δεν εξηγεί γιατί καταπιέζονται οι γυναίκες συγκεκριμένα και όχι κάποια άλλη ομάδα. Επίσης, οι ορθόδοξες μαρξιστικές αναλύσεις δεν αναφέρονται καθόλου στην πατριαρχία ως συστηματική κυριαρχία των ανδρών στις γυναίκες. Αντίθετα, η γυναικεία καταπίεση κατανοείται ως μια άλλη πλευρά της ταξικής καταπίεσης. Όμως, σύμφωνα με τη Hartmann (1981), το αντικείμενο της φεμινιστικής ανάλυσης είναι πάντα και πρωταρχικά οι σχέσεις ανδρών και γυναικών. Τέλος, οι μαρξίστριες φεμινίστριες υποστήριξαν ότι η κατάργηση του καπιταλιστικού συστήματος θα απελευθέρωνε τις γυναίκες, εντούτοις κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε σε σοσιαλιστικά κράτη, όπως η πρώην Σοβιετική Ένωση ή άλλες χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Με άλλα λόγια, η καταπίεση των γυναικών άρχισε πολύ πριν τον καπιταλισμό, αφορά όλες τις κοινωνικές τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας και συνεχίζεται σε χώρες που δεν είναι πια καπιταλιστικές. Άλλωστε, όπως ισχυρίστηκε ο Connell (1987), το γεγονός ότι γυναίκες διαφορετικών τάξεων έχουν διαφορετικά συμφέροντα είναι πολύ σημαντικό, αλλά δεν χρειάζεται το δόγμα της θεωρητικής προτεραιότητας της κοινωνικής τάξης για να γίνει αντιληπτό.

1.3 Η ριζοσπαστική άποψη.

Ως ιδεολογία ο ριζοσπαστικός φεμινισμός έχει τις ρίζες του στο αμερικάνικο γυναικείο κίνημα του τέλους της δεκαετίας του '60 και της δεκαετίας του '70. Συνολικά, οι οπαδοί του ριζοσπαστικού φεμινισμού θεώρησαν ότι η καταπίεση των γυναικών, εξαιτίας του βιολογικού τους φύλου και όχι κάποιας άλλης κοινωνικής δομής, αποτελεί την πιο βασική μορφή καταπίεσης σε όλο τον κόσμο και ότι οι άνδρες και όχι οι γυναίκες ή οι συνθήκες εξανάγκασαν τις γυναίκες σε καταπιεστικούς ρόλους και συμπεριφορές. Μάλιστα, αυτή η καταπίεση λόγω του φύλου, η οποία οφείλεται στο πατριαρχικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, θεωρείται από το ριζοσπαστικό φεμινισμό και η πιο ισχυρή μορφή καταπίεσης, από την οποία απορρέουν όλες οι άλλες κοινωνικές ανισότητες (Beasley, 1999).

Ο όρος πατριαρχία, σύμφωνα με τον οποίον οι άνδρες κυριαρχούν και εκμεταλλεύονται τις γυναίκες, έχει επομένως πρωταρχική σημασία για τις ριζοσπαστικές φεμινίστριες και βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσής τους. Η πατριαρχία για τις ριζοσπάστριες, ισχυρίζεται η Walby (1990), δεν απορρέει από κανένα άλλο σύστημα κοινωνικής ανισότητας, δεν αποτελεί δηλαδή προϊόν του καπιταλισμού. Αντίθετα, αν για τους μαρξιστές η λέξη κλειδί είναι ο καπιταλισμός για τις ριζοσπάστριες είναι η πατριαρχία, την οποία θεωρούν παγκόσμια, διαχρονική και διαπολιτισμική.

Σύμφωνα με την Tong (1995), η γυναικεία αναπαραγωγική ικανότητα, το κοινωνικό φύλο και η γυναικεία σεξουαλικότητα αποτελούν τα σημαντικότερα θέματα των ριζοσπαστικών φεμινιστριών. Ενώ λοιπόν οι φιλελεύθερες και οι μαρξίστριες έδωσαν βαρύτητα σε κοινωνικούς παράγοντες, οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες εστίασαν κυρίως στη βαρύτητα της γυναικείας βιολογίας και στις συνέπειες αυτής της βιολογίας στην αίσθηση που έχουν οι γυναίκες για τον εαυτό τους, για τη θέση τους και τη λειτουργία τους στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα. Βέβαια, όπως αναφέρει και η Tong (1995), οι οπαδοί του ριζοσπαστικού φεμινιστικού κινήματος δεν ασπάζονται τη βιολογία των γυναικών ως πεπρωμένο, αντίθετα, πρόθεσή τους είναι να αμφισβητήσουν την υποτιθέμενη φυσική τάξη και να ξεπεράσουν τις αρνητικές συνέπειες της βιολογικής ικανότητας των γυναικών για αναπαραγωγή, τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες. Παρότι οι ριζοσπάστριες αντιλήφθηκαν αρχικά τη βιολογία των γυναικών ως δεσμευτική, στη συνέχεια οι περισσότερες αντιμετώπισαν τις αναπαραγωγικές ικανότητες των γυναικών και τη γυναικεία ψυχολογία της προσφοράς και φροντίδας ως πηγές απελευθερωτικής δύναμης για τις γυναίκες. Έτσι, υποστήριξαν ότι αυτό που αποτελεί καταπίεση δεν είναι η βιολογία των γυναικών αυτή καθαυτή, αλλά ο έλεγχος της γυναικείας αναπαραγωγικής ικανότητας και φροντίδας των παιδιών από τους άνδρες.

Επομένως, αν οι γυναίκες αναλάβουν την ευθύνη της βιολογίας τους και αποκτήσουν τον έλεγχο του σώματός τους, τότε θα βρίσκονται σε καλύτερη και δυνατότερη θέση σε σχέση με τους άνδρες.

Άλλες ριζοσπαστικές φεμινίστριες εστίασαν στους τρόπους με τους οποίους το κοινωνικό φύλο και η σεξουαλικότητα χρησιμοποιήθηκαν για την καταπίεση των γυναικών. Αναφέρθηκε ήδη ότι οι φυλετικοί ρόλοι και τα στερεότυπα φύλου αποτελούν επιπλέον τρόπους με τους οποίους η κοινωνία υποτάσσει τις γυναίκες στους κανόνες της πατριαρχίας και, όπως θα διαπιστώσουμε στη δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου, οι φυλετικοί ρόλοι αποδίδονται στο υποκείμενο επειδή η κοινωνία συνδέει αυθαίρετα τη συμπεριφορά του κοινωνικού φύλου (gender) με το βιολογικό φύλο (sex) ενός ανθρώπου. Για τις ριζοσπαστικές φεμινίστριες, ο έλεγχος και η εξουσία που ασκούν οι άνδρες αποτελεί την αιτία της κοινωνικής κατασκευής του φύλου. Όπως αναφέρει η Tong (1995), το πρόβλημα για τον ριζοσπαστικό φεμινισμό δεν είναι η θηλυκότητα αυτή καθαυτή, αλλά η μειωμένη αξία που το πατριαρχικό σύστημα προσδίδει σε παραδοσιακά γυναικείες ποιότητες. Ωστόσο, άλλες θεωρητικοί αντέδρασαν στην παραπάνω άποψη λέγοντας ότι η θηλυκότητα, όπως διαμορφώθηκε τελικά, αποτελεί πρόβλημα από μόνη της, διότι κατασκευάστηκε από τους άνδρες για πατριαρχικούς σκοπούς και ορίστηκε με βάση την αντίθεσή της από κάθε τι αρσενικό (Tong, 1995). Επομένως, σύμφωνα με αυτήν την άποψη, η θηλυκότητα πρέπει να καθοριστεί εκ νέου δίχως εξωτερικό σημείο αναφοράς και κάθε γυναίκα να ανακαλύψει τον πραγματικό γυναικείο εαυτό της.

Τέλος, οι ριζοσπάστριες αναφέρθηκαν σε πολλές πλευρές της σεξουαλικής καταπίεσης που υφίστανται οι γυναίκες από τους άνδρες για χρόνια, όπως για παράδειγμα η πορνογραφία, η πορνεία, η σεξουαλική παρενόχληση, ο βιασμός και η κακοποίηση (Tong, 1995). Γενικότερα, οι ριζοσπάστριες εισήγαγαν νέα και προκλητικά θέματα έρευνας, τα οποία αφορούσαν στην προσωπική ζωή των γυναικών και τα οποία θεωρήθηκαν από τις ίδιες πολύ σημαντικά για την ανάλυση ενός πατριαρχικού συστήματος εξουσίας (έτσι προέκυψε άλλωστε και ο τίτλος της συγκεκριμένης φεμινιστικής παράδοσης). Πράγματι, οι οπαδοί της προσέγγισης αυτής ισχυρίστηκαν ότι οι σχέσεις των γυναικών με τους άνδρες - ακόμη και οι πιο προσωπικές - έχουν πολιτική φύση και αποτελούν σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής. Μία από τις σημασίες του σλόγκαν «το προσωπικό είναι πολιτικό» («the personal is political») αφορά στις σεξουαλικές σχέσεις ανδρών-γυναικών, οι οποίες παρ' όλο που διαμορφώνονται σε προσωπικό επίπεδο έχουν πολιτικές προεκτάσεις (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1994α). Με άλλα λόγια, σύμφωνα με την Eisenstein (1987), ο κοινωνικός έλεγχος και η υποταγή των

γυναικών στο επίπεδο της οικονομίας, της ψυχολογίας, του νόμου και της ιδεολογίας εκφράζεται ταυτόχρονα στο ιδιωτικό και προσωπικό επίπεδο της κρεβατοκάμαρας.

Η Weedon (1987) ισχυρίστηκε ότι, σύμφωνα με την προσέγγιση του ριζοσπαστικού φεμινισμού, η πατριαρχία αποτελεί μια ολοκληρωτική δομή, η οποία υπαγορεύει αναγκαστικά την καθολική διαφοροποίηση των γυναικών και την ανάπτυξη μιας διαφορετικής γυναικείας κουλτούρας ανεξάρτητα από αυτήν των ανδρών. Στην ίδια λογική, η Beasley (1999) αναφέρει ότι οι ριζοσπάστριες ενισχύουν μια απόσταση των γυναικών από τους άνδρες, η οποία μπορεί να κυμαίνεται από την ενίσχυση της συλλογικότητας και της αλληλοϋποστήριξης ανάμεσα σε γυναίκες, μέχρι την πλήρη άρνηση της ετεροσεξουαλικότητας εκ μέρους των γυναικών. Πράγματι, οι ριζοσπάστριες ενίσχυσαν σημαντικά την αναγνώριση της αξίας των ιδιαίτερων γυναικείων χαρακτηριστικών και της γυναικείας φύσης και προσπάθησαν να επαναφέρουν τα θετικά στοιχεία της θηλυκότητας, τραβώντας μια έντονη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Πολλές φεμινίστριες τον ονόμασαν και «φεμινισμό της διαφοράς», είτε λόγω των έμφυτων βιολογικών διαφορών, είτε λόγω των διαπολιτισμικών και διαχρονικών διαφορών ανάμεσα στα φύλα (Beasley, 1999). Ακολουθώντας τις ριζοσπαστικές απόψεις των φεμινιστριών αυτών, θα έλεγε κανείς ότι, εφόσον όλες οι κοινωνίες είναι πατριαρχικές και οργανώνονται ή καθορίζονται από τους άνδρες προς όφελός τους, η λύση φαίνεται να είναι η ενότητα ανάμεσα στις γυναίκες, ενάντια στην ανδρική αυθεντία και η προσήλωση τους στις ιδιαίτερες γυναικείες αρετές, όπως αυτής της φροντίδας και της συντροφικότητας.

Οι ριζοσπάστριες κατηγορήθηκαν τελικά ότι αντικατέστησαν την κοινωνική τάξη με τη φυλετική τάξη και τον καπιταλισμό με την πατριαρχία (McDonough & Harrison, 1978). Για παράδειγμα, δεν συμπεριέλαβαν στις αναλύσεις τους τις ιστορικές ιδιαιτερότητες της οικονομικής ύπαρξης των γυναικών, ενώ θεώρησαν αποκλειστικά τους άνδρες ως τους κύριους και βασικούς εχθρούς της γυναίκας. Ο αντίλογος, τόσο από τις μαρξίστριες όσο και από τις σοσιαλίστριες φεμινίστριες, υποστηρίζει ότι οι οικονομικές συνθήκες φέρνουν πολύ συχνά αντιμέτωπα τα ανδρικά και γυναικεία συμφέροντα στην αγορά εργασίας και επομένως η πατριαρχία θα έπρεπε να αναλυθεί και ως οικονομικο-πολιτικό σύστημα με συγκεκριμένη ιστορία (Eisenstein, 1979). Όμως, φαίνεται ότι οι ριζοσπάστριες αναφέρονται στην ιστορία μόνο και μόνο για να δώσουν παραδείγματα πατριαρχίας σε όλες τις εποχές και τους πολιτισμούς. Η κύρια κριτική του ριζοσπαστικού κινήματος λοιπόν, έχει να κάνει με ένα λανθασμένο καθολικισμό, που δεν υπολογίζει ιστορικές αλλαγές και δεν λαμβάνει υπ' όψιν τις διαφορές γυναικών διαφορετικής τάξης, εθνικότητας και ηλικίας. Σύμφωνα με τη

Στασινοπούλου (1992), το ζήτημα της πατριαρχίας προσεγγίζεται με τέτοιον τρόπο που αποκρύπτει διαφορετικές μορφές ανισότητας και καταπίεσης των γυναικών σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές και κοινωνικά συστήματα.

Οι ριζοσπάστριες κατηγορήθηκαν επίσης για μια τάση προς τον εσσενσιαλισμό και για ντετερμινιστικές απόψεις σε σχέση με τη γυναικεία βιολογία ως καθοριστική της γυναικείας καταπίεσης (Walby, 1990). Σύμφωνα με την Tong (1995), εσσενσιαλιστικές θέσεις, όπως όλοι οι άνδρες είναι καταπιεστές και διεφθαρμένοι, ενώ όλες οι γυναίκες είναι αθώα θύματα, οδηγούν σε αδιέξοδα και δεν υπόσχονται καμία αλλαγή. Με τον τρόπο αυτό οι ριζοσπάστριες πέφτουν στην παγίδα της διχοτόμου σκέψης των ανδρών, την οποία επιθυμούν να αποφύγουν. Πολλοί κριτικοί τόνισαν την ανάγκη να αποφεύγει κανείς εντελώς κατηγοριοποιήσεις, οι οποίες παγιδεύουν σε αυστηρούς και προκαθορισμένους ρόλους, ακόμη κι αν κάποιος από αυτούς τους ρόλους έχουν θετική αξία. Η στάση της ριζοσπαστικής φεμινιστικής προσέγγισης ότι η πατριαρχία είναι αναπόφευκτη και παγκόσμια είναι απατηλή και συμβαίνει με οποιαδήποτε θεώρηση προσπαθεί να βρει μια και μόνη αιτία για ένα φαινόμενο (Tong, 1995).

Έντονη κριτική ασκήθηκε επίσης στην άποψη των ριζοσπαστικών φεμινιστριών ότι πρέπει να ενισχύσουμε την ξεχωριστή γυναικεία φύση και να αποδώσουμε αξία στη ξεχωριστή σφαίρα των γυναικείων καθηκόντων (Sayers, 1982). Υποστηρίχθηκε ότι οι ριζοσπάστριες, με τη συγκεκριμένη στάση τους, καθορίζουν τη γυναικεία κουλτούρα σύμφωνα με ότι δεν είναι ανδρικό, περιθωριοποιώντας έτσι τις γυναίκες και τονίζοντας τη διαφορά τους. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι τονίζουν τις γυναικείες διαφορές επικρίθηκε από τις φιλελεύθερες φεμινίστριες, οι οποίες προσπάθησαν να υποτιμήσουν τις διαφορές των φύλων στο όνομα της ισότητας (Beasley, 1999). Επιπλέον, η εμμονή σε μια γυναικεία κουλτούρα και ο αποκλεισμός των ανδρών αγνοεί τις σχέσεις αλληλοϋποστήριξης και αλληλοβοήθειας ανάμεσα στα φύλα, παραβλέποντας επίσης τις ταξικές και άλλες διαφορές ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες (Στασινοπούλου, 1992). Τέλος, η απομάκρυνση των γυναικών από τους άνδρες δεν αποτελεί λύση ούτε εκπροσωπεί την επιθυμία και την ανάγκη όλων των γυναικών.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός αποτελεί πρωταρχικά μια πρακτική κατανόησης μέσα από την αφύπνιση της συνείδησης και έχει επηρεασθεί από τη φαινομενολογική προσέγγιση, καθώς οι ριζοσπάστριες εστιάζουν περισσότερο στην περιγραφή παρά στην εξήγηση των φαινομένων. Πέρα από τον βιολογικό καθορισμό, οι λόγοι της ανδρικής κυριαρχίας δεν αναλύονται επαρκώς. Η ριζοσπαστική γνώση βασίζεται κυρίως την προσωπική εμπειρία

καταπιεσμένων γυναικών σε πατριαρχικά κοινωνικά συστήματα. Μοιράζοντας αυτήν την εμπειρία, οι γυναίκες συνειδητοποιούν ότι αυτό το οποίο θεωρούσαν προσωπικό πρόβλημα είναι αποτέλεσμα μιας ευρύτερης καταπίεσης που αντιμετωπίζουν κι άλλες γυναίκες και μπορεί να αλλάξει μόνο με συλλογική πολιτική δράση.

1.4 Η σοσιαλιστική προσέγγιση.

Το έργο του σοσιαλιστικού φεμινισμού, το οποίο αναπτύχθηκε στις δεκαετίες του '70 και του '80, μπορεί να κατανοηθεί ως μια προσπάθεια σύνθεσης των θέσεων άλλων φεμινιστριών και συσχετισμού των πολλαπλών τρόπων και μορφών της γυναικείας καταπίεσης. Για παράδειγμα, η Mitchell (1973), (εκπρόσωπος του συγκεκριμένου κινήματος), στο βιβλίο της «Woman's Estate», ισχυρίζεται ότι η θέση της γυναίκας καθορίστηκε από τις δομές παραγωγής (μαρξίστριες), τις δομές αναπαραγωγής και σεξουαλικότητας (ριζοσπάστριες) και τέλος την διαφορετική κοινωνικοποίηση των φύλων (φιλελεύθερες). Στην ουσία, η θεώρηση του σοσιαλιστικού φεμινισμού είναι το αποτέλεσμα της δυσaráσκειας και της κριτικής που άσκησε στον «τυφλό» απέναντι στον παράγοντα φύλο χαρακτήρα της μαρξιστικής φεμινιστικής σκέψης και στις απόλυτες θέσεις της ριζοσπαστικής φεμινιστικής άποψης ότι η πατριαρχία είναι ένα φαινόμενο διαχρονικό και παγκόσμιο.

Σύμφωνα με την Tong (1995), οι σοσιαλίστριες ισχυρίστηκαν ότι η ταξική κοινωνία δεν αποτελεί τον μοναδικό και κυρίαρχο λόγο της γυναικείας καταπίεσης, διότι τόσο στις καπιταλιστικές, όσο και στις σοσιαλιστικές κοινωνίες, η θέση της γυναίκας παραμένει η ίδια. Έτσι, ενώ οι μαρξίστριες φεμινίστριες κατάφεραν να εξηγήσουν με ποιον τρόπο ο καπιταλισμός προκάλεσε τη διαίρεση της εργασίας ανάμεσα στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα, δεν εξήγησαν επαρκώς γιατί οι γυναίκες ήταν αυτές που συνδέθηκαν με την οικογένεια, ενώ οι άνδρες με την αγορά εργασίας και όχι το αντίστροφο. Από την άλλη, οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες ενώ εξηγούν με υλιστικούς τρόπους τις αιτίες της πατριαρχίας, δηλαδή με βάση τον έλεγχο που ασκούν οι άνδρες σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής, εκπαιδευτικής και πολιτικής ζωής, αντιμετωπίζουν την πατριαρχία ως ένα παγκόσμιο φαινόμενο, ανεξάρτητο από συγκεκριμένες πολιτισμικές και οικονομικές συνθήκες (Tong, 1995). Η θέση των σοσιαλιστριών συνοψίζεται στα λόγια του Barrett (1984), ο οποίος αναφέρει ότι η καταπίεση των γυναικών δεν είναι σε καμία περίπτωση δεδομένη εκ των προτέρων, ούτε αποτελεί λειτουργική προϋπόθεση του καπιταλισμού, αν και στο

συγκεκριμένο σύστημα οικονομικής ανάπτυξης συνδέθηκε σημαντικά με την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων οικονομικής παραγωγής.

Προκειμένου να ξεπεράσουν τις παραπάνω αδυναμίες, οι σοσιαλίστριες ανέπτυξαν, σύμφωνα με την Tong (1995), δύο διαφορετικές θεωρητικές κατευθύνσεις για την ανάλυση του φαινομένου της πατριαρχίας: α) τη θεωρία των διπλών συστημάτων (dual-systems theory) και β) τη θεωρία του συμπαγούς (ή ενιαίου) συστήματος (unified-systems theory).

Η θεωρητική προσέγγιση των διπλών συστημάτων ισχυρίζεται ότι ο καπιταλισμός και η πατριαρχία αποτελούν δύο ξεχωριστά αλλά ισότιμα συστήματα κοινωνικών σχέσεων, τα οποία συναντώνται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (Connell, 1987). Η κατανόηση του σύγχρονου κόσμου επομένως απαιτεί την ταυτόχρονη ανάλυση των ταξικών και των φυλετικών δομών. Αυτή η θεώρηση είναι συνεπής με την άποψη ότι οι φυλετικές σχέσεις εμφανίζονται σε όλες τις κοινωνικές πρακτικές και προϋπάρχουν του καπιταλισμού ή άλλων ταξικά οργανωμένων κοινωνιών. Οι δυσκολίες σε αυτού του είδους την προσέγγιση έχουν να κάνουν με την έννοια του συστήματος - τι κάνει δηλαδή το πατριαρχικό σύστημα συστηματικό - και με το πώς κατανοεί κανείς την αλληλεπίδραση ανάμεσα στον καπιταλισμό και την πατριαρχία. Σε γενικές γραμμές, οι θεωρίες των διπλών συστημάτων ισχυρίζονται ότι πατριαρχία και καπιταλισμός αποτελούν δύο ξεχωριστούς τρόπους κοινωνικών σχέσεων με διαφορετικά και πολλές φορές αντικρουόμενα συμφέροντα, που όταν διασταυρώνονται καταπιέζουν τις γυναίκες με ποικίλους τρόπους (παράδειγμα αποτελεί ο οικογενειακός μισθός). Για να κατανοήσουμε επομένως τη γυναικεία καταπίεση, ισχυρίζονται οι σοσιαλίστριες των διπλών συστημάτων, τόσο η πατριαρχία, όσο και ο καπιταλισμός πρέπει να αναλυθούν αρχικά ως ξεχωριστά φαινόμενα και δεύτερον ως φαινόμενα που σχετίζονται διαλεκτικά μεταξύ τους.

Στο πλαίσιο των θεωριών αυτών, ενώ οι περισσότερες ερευνήτριες εξηγούν τον καπιταλισμό ως μια υλιστική και ιστορική δομή του τρόπου παραγωγής, μερικές, όπως η Hartmann, εξηγούν και την πατριαρχία με παρόμοιο τρόπο, δηλαδή ως μια υλιστική και ιστορική δομή του τρόπου αναπαραγωγής, ενώ άλλες, όπως η Mitchell, περιγράφουν την πατριαρχία ως μια κυρίως ιδεολογική και ψυχαναλυτική δομή, η οποία υπερβαίνει τους περιορισμούς του τόπου και του χρόνου (Tong, 1995).

Πράγματι, η Mitchell (1974), διακρίνει ανάμεσα στον οικονομικό τρόπο παραγωγής του καπιταλισμού και στην ιδεολογία της πατριαρχίας. Στην πραγματικότητα η Mitchell όρισε την πατριαρχία ως ιδεολογία και δεν την ανέλυσε με οικονομικούς όρους. Μάλιστα,

θεώρησε το υποσυνείδητο πολύ σημαντικό για την κατανόηση της διαιώνισης της πατριαρχικής ιδεολογίας. Σύμφωνα με την ίδια, ενώ το οικονομικό επίπεδο καθορίζεται από τις καπιταλιστικές σχέσεις, το επίπεδο του υποσυνείδητου από τις πατριαρχικές. Με σκοπό να ανακαλύψει το δεύτερο, το επίπεδο του υποσυνείδητου δηλαδή, η συγγραφέας στράφηκε στην ψυχαναλυτική θεωρία και κατέληξε ότι η γυναικεία καταπίεση διατηρείται ουσιαστικά από την πολιτισμική κατασκευή του ανδρισμού και της θηλυκότητας.

Αντίθετα, η Hartmann (1981) υποστήριξε ότι οι πατριαρχικές σχέσεις λειτουργούν στο επίπεδο της εκμετάλλευσης της γυναικείας εργασίας και όχι στο επίπεδο της ιδεολογίας και του υποσυνείδητου. Η εκμετάλλευση αυτή, σύμφωνα με την ίδια, επεκτείνεται τόσο στην οικιακή όσο και στη μισθωτή εργασία. Για παράδειγμα, στη μισθωτή εργασία ο καταμερισμός της εργασίας διατηρεί τις καλύτερες και πιο καλοπληρωμένες θέσεις για τους άνδρες, ενώ μέσα στο σπίτι οι γυναίκες δουλεύουν περισσότερο ακόμη κι αν εργάζονται με πλήρες ωράριο. Αυτοί οι δύο τρόποι εκμετάλλευσης ενισχύουν ο ένας τον άλλον, διότι από τη μία η μειονεκτική θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας τις οδηγεί στο γάμο, από την άλλη η θέση των γυναικών στην οικογένεια τις εμποδίζει να εισβάλουν ανταγωνιστικά στη μισθωτή εργασία. Σύμφωνα με την Hartmann (1981), ένα οικονομικό σύστημα παραγωγής συνυπάρχει με ένα αναπαραγωγικό σύστημα φύλου, όποιο κι αν είναι αυτό, τα οποία φαίνεται ότι καθορίζουν από κοινού την εκάστοτε κοινωνική οργάνωση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, καπιταλισμός και πατριαρχία συνυπάρχουν απαραίτητα. Ωστόσο, σύμφωνα με τη συγγραφέα, αλλαγές στο ένα σύστημα δεν συνεπάγονται απαραίτητα αλλαγές στο άλλο, παρ' όλο που κάτι τέτοιο ιστορικά και εμπειρικά είναι γεγονός. Επιπλέον, η Hartmann (1981) ισχυρίστηκε ότι πατριαρχία και καπιταλισμός έχουν συχνά αντικρουόμενα συμφέροντα, ιδιαίτερα σε σχέση με το γυναικείο εργατικό δυναμικό. Εξετάζοντας τέτοιους είδους συγκρούσεις ιστορικά, μπορεί κανείς να προσδιορίσει την οικονομική βάση των πατριαρχικών σχέσεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως και τη βάση της συνεργασίας των δύο συστημάτων. Παράδειγμα αποτελεί η ιστορία της εκβιομηχάνισης και η εξέλιξη του οικογενειακού μισθού.

Ιστορικά, οι άνδρες αντιστάθηκαν στη μαζική συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, πρώτον διότι οι γυναίκες αποτελούσαν ένα φτηνότερο εργατικό δυναμικό που λειτουργούσε ανταγωνιστικά ως προς τους ίδιους και δεύτερον διότι οι γυναίκες δεν θα παρέμεναν πια στο σπίτι για να τους υπηρετούν και να τους φροντίζουν (Barrett & McIntosh, 1982). Απόρροια αυτής της σύγκρουσης υπήρξε τελικά η καθιέρωση των προστατευτικών νόμων εκ μέρους της πολιτείας, οι οποίοι απέκλειαν τις γυναίκες από τα λεγόμενα ανδρικά

επαγγέλματα και ο θεσμός του οικογενειακού μισθού, δηλαδή ένας υψηλός μισθός, ο οποίος επέτρεπε στον άνδρα εργαζόμενο να συντηρεί οικονομικά την οικογένειά του. Σύμφωνα με την Hartmann (1981), ο οικογενειακός μισθός ήταν η λύση στη σύγκρουση πατριαρχίας και κεφαλαίου εκείνη την εποχή. Η παραμονή της γυναίκας στο σπίτι συνέφερε τελικά και τον καπιταλισμό εξαιτίας της αναπαραγωγής εργατών, της καθημερινής εξυπηρέτησης των ανδρών και της κατανάλωσης των καπιταλιστικών προϊόντων. Ο οικογενειακός μισθός κατέληξε βεβαίως να αποτελεί νόρμα για τους άνδρες εργάτες, παντρεμένους ή μη και κράτησε τις γυναίκες συστηματικά έξω από την αγορά εργασίας. Ο οικογενειακός μισθός, ως διαφορετικός πλέον μισθός ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, αποτελεί ακόμη και σήμερα το βασικότερο λόγο ύπαρξης του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα.

Για να επανέλθουμε στις θέσεις της σοσιαλιστικής φεμινιστικής θεωρίας, ενώ ερευνήτριες, όπως η Hartmann και η Mitchell, αντιμετωπίζουν τον καπιταλισμό και την πατριαρχία ως δύο ξεχωριστές αναλυτικές κατηγορίες που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, άλλες, όπως η Eisenstein, αντιμετωπίζουν τον καπιταλισμό και την πατριαρχία ως ένα συμπαγές και ενιαίο σύστημα με το όνομα «καπιταλιστική πατριαρχία» (Walby, 1990). Όσες υποστηρίζουν τη θεωρία του συμπαγούς συστήματος προσπαθούν να αναλύσουν τον καπιταλισμό και την πατριαρχία μαζί, χρησιμοποιώντας μόνο μια έννοια. Για αυτές, ο καπιταλισμός είναι τελικά συνώνυμος της πατριαρχίας. Έτσι, σύμφωνα με την Eisenstein (1979), υπάρχει μια αμοιβαία, ενισχυτική και διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην καπιταλιστική δομή της κοινωνικής τάξης και στην ιεραρχική φυλετική δομή. Τα δύο συστήματα του καπιταλισμού και της πατριαρχίας, ισχυρίζεται η συγγραφέας, είναι τόσο αλληλένδετα και συμβιωτικά ώστε έχουν γίνει ένα και επομένως, αλλαγές στο ένα τμήμα αυτού του διπλού συστήματος (π.χ. στην καπιταλιστική οικονομία) προκαλούν αλλαγές στο άλλο (π.χ. στην πατριαρχία). Η Eisenstein (1979) υιοθετεί μια διαλεκτική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία καπιταλισμός και πατριαρχία δεν αποτελούν αυτόνομα συστήματα ούτε πανομοιότυπα αλλά απόλυτα αλληλοεξαρτώμενα. Με άλλα λόγια, στην «καπιταλιστική πατριαρχία» αυτά τα δύο συστήματα συνυπάρχουν και δεν μπορούν να κατανοηθούν από μόνα τους. Για παράδειγμα, οι οικονομικές συνθήκες καθορίζουν τις απαραίτητες ιδεολογίες, ενώ οι ιδεολογίες φύλου με τη σειρά τους επηρεάζουν και αλλάζουν την οικονομική πραγματικότητα.

Συνοψίζοντας πάντως τις παραπάνω θέσεις και συμφωνώντας με την άποψη της Weedon (1987), θα έλεγε κανείς ότι οι σοσιαλίστριες φεμινίστριες δίνουν προτεραιότητα άλλοτε στις καταπιεστικές δομές του καπιταλισμού και άλλοτε της πατριαρχίας, αντιμετωπίζοντάς τις ωστόσο ως δύο ξεχωριστά συστήματα κοινωνικής οργάνωσης και

ελέγχου που είναι ταυτόχρονα αλληλένδετα. Ένα βασικό μειονέκτημα των παραπάνω θεωριών όμως, είναι ότι δεν καλύπτουν όλες τις πατριαρχικές δομές. Για παράδειγμα, η Walby (1990) ισχυρίζεται ότι ενώ κάποιες σοσιαλίστριες θεωρούν το οικονομικό επίπεδο και άλλες το πολιτισμικό ως τη σημαντικότερη βάση της πατριαρχίας, αφήνουν τελικά έξω από τη θεώρησή τους τη γυναικεία σεξουαλικότητα ή την ανδρική βία. Επίσης, η Tong (1995) αναφέρει ότι η άποψη της Mitchell, ότι η πατριαρχία είναι παγκόσμια και διαχρονική, εμπεριέχει κινδύνους προκατάληψης απέναντι σε πολιτισμικές, εθνικές, φυλετικές και ταξικές διαφορές καθώς και απέναντι στο αδιέξοδο που προβάλλει. Επιπλέον, η διάκριση σε δύο διαφορετικά συστήματα (πατριαρχία και καπιταλισμός) και η αντιμετώπιση του θεσμού της οικογένειας ως τη σημαντικότερη αιτία της πατριαρχίας, οδηγεί σε ένα αναλυτικό μοντέλο που διακρίνει τελικά ανάμεσα σε δύο διαφορετικές σφαίρες επιρροής, τη σφαίρα της οικογένειας και τη σφαίρα της εργασίας (Tong, 1995). Με τον τρόπο αυτό, οι σοσιαλίστριες ταυτίζουν τις γυναίκες με την οικογένεια και τους άνδρες με την εργασία, αναπαράγοντας διακρίσεις και διαχωρισμούς και ενώ αναλύουν τις πατριαρχικές σχέσεις της οικογένειας, δεν αναφέρονται στις πατριαρχικές δομές της αγοράς εργασίας.

2 Μεταμοντέρνα παράδοση και μεταστρουκτουραλισμός.

Οι θεωρητικές ερμηνείες της ανισότητας ανάμεσα στα φύλα, οι οποίες παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, βασίζονται όπως αναφέρθηκε ήδη, στην επιστημονική παράδοση του στρουκτουραλισμού. Η Hollway (1994: 30) ορίζει τον στρουκτουραλισμό ως «την ταμπέλα οποιασδήποτε κοινωνιολογικής επιστημονικής προσέγγισης, η οποία κατανοεί και ερμηνεύει τα κοινωνικά φαινόμενα μέσα από προϋπάρχουσες δομές και επομένως προτιμά να αναλύει μια στατική μερίδα της ζωής και όχι μια δυναμική». Σε αντίθεση με τις παραπάνω απόλυτες κατηγορίες του φύλου ή της κοινωνικής τάξης και τις καθολικές θεωρίες, η προσέγγιση του μεταμοντέρνου ή του μεταστρουκτουραλισμού στην κοινωνική έρευνα εισάγει νέες διαστάσεις, προϋποθέτοντας ότι η ανθρώπινη εμπειρία δεν είναι δεδομένη, αλλά κατασκευάζεται κάθε φορά μέσα στο λόγο, από το ίδιο το υποκείμενο.

Σύμφωνα με την Tong (1995), οι προηγούμενες προσπάθειες ερμηνείας της γυναικείας καταπίεσης, έχουν αμφισβητηθεί από τις φεμινίστριες οπαδούς της μεταμοντέρνας παράδοσης, οι οποίες ισχυρίζονται βασικά ότι τέτοιου είδους αναλυτικά μοντέλα αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανδρικής σκέψης, καθώς προσπαθούν ν’

ανακαλύψουν μια και μόνη αληθινή αιτία για την αναπαράσταση και περιγραφή της πραγματικότητας. Κάτι τέτοιο όμως, συνεχίζει η ίδια συγγραφέας, δεν είναι ούτε επιθυμητό ούτε εφικτό. Από τη μια, η έννοια της αντικειμενικής αλήθειας αποτελεί φιλοσοφικό μύθο, ο οποίος κατασκευάστηκε για να υποτιμήσει τις διαφορές, τις αντιφάσεις και την ποικιλία που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη υπόσταση. Από την άλλη, η γυναικεία εμπειρία διαφέρει σημαντικά σε σχέση με τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής τάξης, της εθνικότητας και του πολιτισμικού περιβάλλοντος στο οποίο ανήκουν οι γυναίκες. Η Tong (1995) καταλήγει ότι ο φεμινισμός είναι ποικίλος όπως ακριβώς ποικίλες είναι και οι εμπειρίες των γυναικών.

Αν και η διαφορά ανάμεσα στον μεταστρουκτουραλισμό και τη μεταμοντέρνα θεώρηση δεν είναι ξεκάθαρη και πολλές φορές οι δύο όροι χρησιμοποιούνται συνώνυμα, σύμφωνα με τον Gavey (1989), ο όρος «μεταμοντέρνο» αναφέρεται συνήθως σε εποχές και πρακτικές (συγκεκριμένα, στη μετά τον διαφωτισμό εποχή ή στη μετά-μοντέρνα εποχή), ενώ ο όρος «μεταστρουκτουραλισμός» σε θεωρίες, οι οποίες αναπτύχθηκαν παράλληλα και αποτελούν μέρος αυτών των πρακτικών. Η Griffiths (1995) πάλι υποστηρίζει ότι ο μεταμοντερνισμός αναφέρεται σε πολιτισμικές αλλαγές, ενώ ο μεταστρουκτουραλισμός στην προέκταση αυτών των αλλαγών στην ακαδημαϊκή θεωρία. Άλλες ερευνήτριες αναφέρουν ότι ο μεταμοντερνισμός χρησιμοποιείται με δυο τρόπους: είτε ως ιστορική κατηγορία, η οποία εκφράζει μια εποχή, είτε ως ένα σύστημα ιδεών, δηλαδή ως ένα θεωρητικό και αναλυτικό πλαίσιο. Η σχέση του με τον μεταστρουκτουραλισμό έγκειται στο ότι οι υποστηρικτές του τελευταίου αποδέχονται το αναλυτικό πλαίσιο της μεταμοντέρνας θεώρησης, αλλά όχι την αίσθηση της περιοδικότητας που ταυτόχρονα εκφράζει (Paechter & Weiner, 1996).

Για τους περισσότερους θεωρητικούς πάντως, ισχυρίζεται η Griffiths (1995), ο μεταστρουκτουραλισμός αποτελεί μια παρέκκλιση ή διαφορετική εκδοχή του μεταμοντέρνου κινήματος. Πράγματι, στο μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας, οι δύο όροι χρησιμοποιούνται σχεδόν ταυτόσημα. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη μελέτη θα προτιμηθεί ο όρος μεταστρουκτουραλισμός, για να δηλωθεί ακριβώς η διαφορά της σύγχρονης αυτής προσέγγισης με προηγούμενες φεμινιστικές θεωρίες της στρουκτουραλιστικής παράδοσης. Σε αντίθεση με τον στρουκτουραλισμό λοιπόν, ο οποίος εστιάζει σε καθολικές κοινωνικές δομές, ο μεταστρουκτουραλισμός αντιστέκεται σε οποιαδήποτε τάση καθολικισμού, καθώς από τη μια απορρίπτει τη δυνατότητα της απόλυτης αλήθειας και της αντικειμενικότητας, ενώ από την άλλη αποδέχεται το γεγονός ότι η γνώση κατασκευάζεται κοινωνικά. Επιπλέον, σύμφωνα με τη μεταστρουκτουραλιστική θεώρηση, η γνώση δεν είναι ουδέτερη αλλά συνδεδεμένη με την άσκηση εξουσίας και ελέγχου. Για παράδειγμα, όσοι έχουν τη δύναμη

να οριοθετήσουν τι συνιστά αλήθεια και τι όχι είναι ικανοί να διατηρήσουν προσβάσεις σε υλιστικά αγαθά και στην εξουσία.

Στους κόλπους του μεταστρουκτουραλισμού καθοριστική είναι η έννοια της «κοινωνικής δόμησης». Σύμφωνα με την Burr (1995), η κοινωνική δόμηση (social constructionism) αποτελεί μια θεωρητική προσέγγιση των κοινωνικών επιστημών, η οποία υιοθετεί κριτική στάση απέναντι στη δεδομένη γνώση, επιμένει στην ιστορική και πολιτισμική σχετικότητα, ισχυρίζεται ότι η γνώση αναπαράγεται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες αλληλεπίδρασης και τέλος ότι η γνώση και η κοινωνική δράση είναι αλληλένδετες. Με βάση τις παραπάνω αρχές, η επιστήμη της ψυχολογίας θα έπρεπε να εστιάζει στην ανθρώπινη αλληλεπίδραση και σε κοινωνικές πρακτικές, καθώς οι ερμηνείες των φαινομένων δεν βρίσκονται στις ψυχές των ανθρώπων, ούτε στις κοινωνικές δομές, αλλά στις διαδικασίες αλληλεπίδρασης που διαδραματίζονται ανάμεσα σε ανθρώπους, κυρίως μέσα από το λόγο και τα γραπτά κείμενα.

Πράγματι, οι οπαδοί του μεταστρουκτουραλισμού ισχυρίζονται ότι η ταυτότητα των ανθρώπων κατασκευάζεται μέσα από τους διαθέσιμους πολιτισμικά λόγους. Για παράδειγμα, οι γυναίκες χρησιμοποιούν τους πολιτισμικούς λόγους που ισχύουν για τα φύλα και τους ρόλους τους στην ιδιωτική και δημόσια ζωή. Επιπλέον, οι λόγοι με τους οποίους δομεί ο καθένας από εμάς την ταυτότητά του έχουν σημαντικές συνέπειες στη συμπεριφορά του και στις πράξεις του. Η Burr (1995) υποστηρίζει ότι οι επικρατέστεροι λόγοι είναι στενά συνδεδεμένοι με τις κοινωνικές δομές και καθορίζονται από τα συμφέροντα ορισμένων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες ασκούν εξουσία αποδίδοντας στους λόγους αυτούς το πρόσχημα της αλήθειας. Στη σημείο αυτό, ο μεταστρουκτουραλισμός επηρεάστηκε σημαντικά από το έργο του M. Foucault σε σχέση με την εξουσία που ασκεί ο λόγος και τα κείμενα, τα οποία ταυτόχρονα συνθέτουν αλλά και αναπαράγονται από τις κοινωνικές δομές και τους θεσμούς. Όπως αναφέρει η Burr (1995), ο Foucault αντιλαμβάνεται την εξουσία όχι ως κατοχή ορισμένων ανθρώπων, αλλά ως αποτέλεσμα του λόγου που εκφράζουν και του κοινωνικού ελέγχου που ασκούν σε ορισμένα είδη λόγων, τα οποία επικρατούν, φέροντας την ταμπέλα της αντικειμενικότητας. Σημαντική συνέπεια των παραπάνω θέσεων είναι η δυνατότητα αντίστασης στους επικρατέστερους και κυρίαρχους λόγους. Εφόσον για κάθε γεγονός υπάρχουν διαφορετικές εκδοχές και διαφορετικοί λόγοι, οι οποίοι προϋποθέτουν διαφορετικούς τρόπους δράσης, τότε για κάθε κυρίαρχο λόγο υπάρχει και ένας αντίλογος.

Σε αντίθεση με τον ανθρωπισμό, ο μεταστρουκτουραλισμός αντιλαμβάνεται την υποκειμενικότητα (δηλαδή, την ανθρώπινη ταυτότητα) όχι ως στατική, αλλά ως κάτι που

κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται σε μια συνεχή διαδικασία, μέσα από τις γλωσσικές πρακτικές στις οποίες έχουν πρόσβαση οι άνθρωποι στην καθημερινή τους ζωή (Bronwyn & Banks, 1992). Η ανάλυση επομένως του μεταστρουκτουραλισμού διαφέρει πλήρως από την στρουκτουραλιστική ανάλυση, όχι μόνον επειδή αναγνωρίζει τη συνθετική (σχηματική) δύναμη του λόγου και των κοινωνικών δομών που αναδεικνύονται μέσα από αυτόν αλλά και επειδή προσδίδει στο υποκείμενο τη δυνατότητα της ενεργούς θέσης (Bronwyn & Banks, 1992). Σύμφωνα με τη μεταστρουκτουραλιστική προσέγγιση, οι άνθρωποι φαίνεται ότι είναι ενεργοί στην παραγωγή του νοήματος και της υποκειμενικότητας, ενώ οι συνθήκες κατασκευής του νοήματος επηρεάζονται από την εκάστοτε κοινωνική και θεσμική τους τοποθέτηση. Οι λόγοι βρίσκονται παντού και η καθημερινή ζωή των ανθρώπων απαρτίζεται από ένα δίκτυο λόγων, οι οποίοι καθώς μεταβάλλονται, άλλοτε συνυπάρχουν και άλλοτε ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλον. Η θέση κάθε ανθρώπου, υποστηρίζει η μεταστρουκτουραλιστική θεώρηση, σε σχέση με αντικρουόμενους λόγους είναι «γλωσσική», δηλαδή διαμορφώνεται κάθε φορά καθώς μιλά ή γράφει, αναφερόμενος σε έναν αριθμό λόγων με διαφορετικούς τρόπους. Για παράδειγμα, οι γυναίκες μπορούν είτε να υιοθετήσουν παραδοσιακές κατασκευές για τη θηλυκότητα και επομένως να συμβιβαστούν, είτε να ενστερνιστούν ριζοσπαστικές ιδεολογίες, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και επομένως να αντισταθούν, είτε να κάνουν και τα δύο. Πρόκειται βεβαίως για ασυνείδητες επιλογές, οι οποίες ωστόσο συνθέτουν την ταυτότητα των ανθρώπων προσφέροντας διαφορετικές «υποκειμενικές θέσεις» (subject positions) ανάμεσα σε πολλαπλούς και ποικίλους λόγους (Hollway, 1994; Weedon, 1987).

Συνοψίζοντας αυτή τη σύντομη παρουσίαση της μεταστρουκτουραλιστικής παράδοσης, προκειμένου να διαπιστωθούν οι βασικές αρχές του σύγχρονου αυτού θεωρητικού ρεύματος, συμπεραίνεται ότι οι μεταστρουκτουραλιστικές αναλύσεις έχουν απορρίψει τις σταθερές και απόλυτες κατηγορίες πάνω στις οποίες βασίστηκαν οι παραδοσιακές φεμινιστικές θεωρίες. Όπως ισχυρίζεται η Middleton (1995), οι φεμινίστριες που ασπάζονται τις αρχές του μεταστρουκτουραλισμού αντιδρούν στο ορθολογιστικό υποκείμενο της φιλελεύθερης θεώρησης, στην ουσιαστική θηλυκότητα της ριζοσπαστικής αντίληψης και στις ταξικά διαφοροποιημένες φυλετικές ομάδες του μαρξισμού. Οι οπαδοί του μεταστρουκτουραλισμού αμφισβητούν γενικά τις παραδοσιακές προϋποθέσεις για την αλήθεια και την πραγματικότητα, γι' αυτό και αρνούνται μια και μόνη επεξηγηματική θεωρία για την καταπιεσμένη θέση της γυναίκας. Αντίθετα, φαίνεται ότι ενδιαφέρονται για τις εσωτερικές αντιφάσεις σε κατά τα άλλα απόλυτα δομημένα συστήματα σκέψης και

συμπεριφοράς, όπως είναι η ανθρώπινη ταυτότητα. Η «αποδόμηση» (deconstruction) της μεταστρουκτουραλιστικής θεώρησης, ισχυρίζεται η Flax (1990), ενισχύει τον σκεπτικισμό απέναντι στις αντιλήψεις για την αλήθεια, τη γνώση, την εξουσία, τον εαυτό και τη γλώσσα, οι οποίες θεωρούνταν δεδομένες μέχρι σήμερα, διότι εξυπηρετούσαν τη νομιμοποίηση της σύγχρονης δυτικής κουλτούρας. Η «αποδόμηση», σύμφωνα με την Tong (1995), εναντιώνεται σε οποιαδήποτε εσσηνσιαλιστική μορφή σκέψης, με αποκορύφωμα την αμφισβήτηση της ενιαίας και σταθερής ανθρώπινης ταυτότητας, πέρα από τους περιορισμούς του τόπου και του χρόνου και την αμφισβήτηση της αλήθειας, δηλαδή της σχέσης ανάμεσα στη γλώσσα και στην πραγματικότητα. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της μεταστρουκτουραλιστικής παράδοσης, από τη μια ο ανθρώπινος εαυτός διχάζεται ανάμεσα στο συνειδητό και στο ασυνείδητο, από την άλλη η γλώσσα και η πραγματικότητα χαρακτηρίζονται από μια σχέση ρευστότητας, όπου η πραγματικότητα διαφεύγει της γλώσσας και η γλώσσα δεν περιορίζεται από την πραγματικότητα. Επομένως και ο φεμινιστικός μεταστρουκτουραλισμός, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια, εστιάζει σε μια αμφισβήτηση των κυρίαρχων και ολοκληρωτικών δομών, όπως ο ανδρικός λόγος και η ανδρική γνώση, η οποία περιθωριοποίησε και εξαφάνισε τις γυναίκες.

2.1 Ο φεμινιστικός μεταστρουκτουραλισμός.

Η επιρροή της μεταμοντέρνας παράδοσης και του μεταστρουκτουραλισμού στη φεμινιστική έρευνα και θεωρία υπήρξε αναμφισβήτητα σημαντική. Οποιαδήποτε ακαδημαϊκή ενασχόληση με θέματα ανισότητας των φύλων και σεξιστικής ιδεολογίας θα έρθει αργά ή γρήγορα αντιμέτωπη με τις μεταμοντέρνες προοπτικές έρευνας και ανάλυσης, οι οποίες άλλοτε υποστηρίζονται από τους ερευνητές και άλλοτε αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη.

Στόχος της φεμινιστικής προσέγγισης υπήρξε πάντοτε η αντίσταση στις πατριαρχικές δομές της κοινωνίας, οι οποίες περιθωριοποίησαν τη γυναικεία εμπειρία και οδήγησαν σε ανακρίβειες και αναλήθειες σε σχέση με τις γυναίκες. Σύμφωνα με τη Weedon (1987), η θεώρηση του φεμινιστικού μεταστρουκτουραλισμού προσφέρει ένα παραγωγικό πλαίσιο για την κατανόηση και ερμηνεία των μηχανισμών εξουσίας και μια θεωρία για την κατασκευή της υποκειμενικότητας, η οποία μπορεί να εξηγήσει τη σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και την κοινωνία. Η ίδια συγγραφέας ορίζει την υποκειμενικότητα ως «τις συνειδητές και ασυνείδητες σκέψεις και συναισθήματα του ανθρώπου, την αίσθηση του εαυτού του και τον

τρόπο με τον οποίο κατανοεί τη σχέση του με τον κόσμο» (Weedon, 1987: 32). Η Weedon (1987) ισχυρίζεται ότι ο φεμινιστικός μεταστρουκτουραλισμός βοηθά συνολικά στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίον αναπαράγονται επιθυμίες και συμπεριφορές, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα τρόπους αλλαγής και αντίστασης, καθώς οι συμπεριφορές αυτές δεν αποτελούν την μόνη αλήθεια. Η συγκεκριμένη θεώρηση εξηγεί τελικά πώς προκύπτει η εμπειρία μας, γιατί είναι συχνά αντιφατική ή ασταθής και πώς μπορεί να αλλάξει. Σύμφωνα με τον Gavey (1989), στο πλαίσιο του φεμινιστικού μεταστρουκτουραλισμού, η ανθρώπινη εμπειρία διαμορφώνεται μέσα στο λόγο, δηλαδή η υποκειμενικότητα συνίσταται από το λόγο που επιλέγει κανείς να χρησιμοποιήσει κάθε φορά. Αυτό δεν σημαίνει ότι η εμπειρία είναι ρευστή ή αφηρημένη, αλλά ότι οι τρόποι με τους οποίους εκφράζεται κάθε άνθρωπος και κατανοεί τον κοινωνικό του κόσμο δεν είναι ανεξάρτητοι από τη γλώσσα.

Από την άλλη, η διαπίστωση της σχέσης ανάμεσα στη γνώση και στην άσκηση εξουσίας προϋποθέτει ότι φεμινιστικός μεταστρουκτουραλισμός ενδιαφέρεται να διαλύσει και να εκτοπίσει την κυρίαρχη και καταπιεστική απέναντι στις γυναίκες γνώση και κοινή λογική. Έτσι η κυρίαρχη γνώση, δηλαδή οι κυρίαρχοι λόγοι της επιστήμης, φαίνεται ότι αναπαριστούν πολιτικά και κοινωνικά συμφέροντα και ανταγωνίζονται για τον έλεγχο και την εξουσία. Τόπος αυτής της διαμάχης γίνεται η ανθρώπινη ταυτότητα, όπου τα υποκείμενα είναι μεν ενεργά αλλά όχι οι πρωταγωνιστές (Weedon, 1987). Συγγραφείς είναι τα ίδια τα κοινωνικά ιδρύματα, οι κοινωνικοί θεσμοί και οι πρακτικές, μέσω των οποίων οι άνθρωποι γίνονται φορείς μιας αλλαγής, η οποία μπορεί είτε να εξυπηρετεί ηγεμονικά συμφέροντα, είτε να προκαλεί τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας (Weedon, 1987). Επομένως, σύμφωνα με την Weedon (1987), αντί να μελετά κανείς την πατριαρχία ως μια αμετακίνητη και σταθερή κοινωνική δομή και τη γυναικεία εμπειρία ως ανταπόκριση σε αυτή τη δομή, θα ήταν προτιμότερο να διερευνήσει τις μορφές της πατριαρχικής κοινωνικής οργάνωσης και την ποικιλία των γυναικείων λόγων και υποκειμενικών θέσεων, οι οποίες είτε υποστηρίζουν είτε αντιστέκονται στην πατριαρχία. Έτσι, ο φεμινιστικός μεταστρουκτουραλισμός μπορεί να αντιμετωπίσει τις συνήθεις αντιφάσεις στην ανθρώπινη εμπειρία και να προσφέρει μια αποτελεσματική ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο ορισμένες γυναίκες, για παράδειγμα, υιοθετούν συμπεριφορές και ρόλους αντίθετους στη γυναικεία απελευθέρωση, ενώ θεωρούν τους εαυτούς τους φεμινίστριες.

Οι περισσότερες φεμινιστικές προσεγγίσεις που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, εστίασαν στη γυναικεία εμπειρία και έδωσαν λόγο στις γυναίκες, προσδιορίζοντας τη γυναικεία καταπίεση ή την προσπάθεια αντίστασης στις υπάρχουσες δομές. Στην

πραγματικότητα προσπάθησαν να επαναδιατυπώσουν τη γυναικεία εμπειρία με θετικούς όρους, αναπαράγοντας έτσι εδραιωμένες πατριαρχικές αντιλήψεις καθώς, σύμφωνα με τους μεταστρουκτουραλιστές, κινούνται παράλληλα με τον κυρίαρχο λόγο και προσκολλούνται στους υπάρχοντες όρους της ανισότητας ανάμεσα στα φύλα. Αντίθετα, οι υποστηρικτές του μεταστρουκτουραλισμού ισχυρίζονται ότι η ανατροπή και η αλλαγή απαιτεί μια ριζοσπαστική πρόκληση στις εδραιωμένες μορφές της ταυτότητας, της συμπεριφοράς και των επιθυμιών, οι οποίες υποκινούνται και ενισχύονται από τις πατριαρχικές κοινωνικές δομές. Από την άλλη, η θεωρία του φεμινιστικού μεταστρουκτουραλισμού έχει κοινά στοιχεία με προηγούμενες φεμινιστικές προσεγγίσεις, όπως για παράδειγμα με τη σοσιαλιστική προσέγγιση, με την οποία μοιράζεται την επιμονή στην κοινωνική και ιστορική σχετικότητα (Gavey, 1989). Επίσης, η ανάγκη για επίγνωση της κατάστασης και μεταστροφής της γυναικείας ταυτότητας αποτελεί κοινό τόπο των περισσότερων φεμινιστικών θεωρήσεων (Gavey, 1989).

Σύμφωνα με την Burman (1992), τα πιο σημαντικά στοιχεία τα οποία υιοθέτησε η φεμινιστική θεώρηση από τις αρχές του μεταστρουκτουραλισμού είναι αφ' ενός η άσκηση κριτικής σε «κανονιστικές» θεωρίες, οι οποίες περιθωριοποίησαν τη γυναικεία εμπειρία και αφ' ετέρου η στροφή στο λόγο. Συγκεκριμένα, η Burman (1992) ισχυρίζεται ότι η στροφή στο λόγο και στα κείμενα υπογράμμισε από τη μια, τη σχετικότητα της επιστημονικής γνώσης και τη σπουδαιότητα των κοινωνικο-πολιτισμικών συνθηκών στην παραγωγή της, από την άλλη επιβεβαίωσε τη σημασία της ενδοσκόπησης στις ερευνητικές σχέσεις και την αλληλεξάρτηση ανάμεσα στη θεωρία και στη μέθοδο. Για όλους τους παραπάνω λόγους οι αρχές του μεταστρουκτουραλισμού υιοθετήθηκαν άμεσα από μια μερίδα φεμινιστριών ερευνητών, οι οποίες αμφισβήτησαν την υποτιθέμενη ουδετερότητα και αντικειμενικότητα της ακαδημαϊκής σκέψης, με τον ισχυρισμό ότι αυτή υπήρξε αντιπροσωπευτική των θέσεων και αξιών μιας συγκεκριμένης ομάδας ανδρών μιας συγκεκριμένης εποχής (Nicholson, 1990). Οι υποστηρικτές της νέας αυτής προσέγγισης επισημαίνουν τις αδυναμίες μιας γενίκευσης, η οποία υπερβαίνει τα όρια της κουλτούρας, της περιοχής και του χρόνου (Fraser & Nicholson, 1990) και υποστηρίζουν ότι οι προσπάθειες πολλών θεωριών να προσδιορίσουν ένα βασικό παράγοντα, ως υπεύθυνο για τη γυναικεία καταπίεση, μπορεί να σημαίνει την απόρριψη άλλων φωνών, διαφορετικών από αυτών των λευκών γυναικών της μεσαίας τάξης των δυτικών κοινωνιών (Flax, 1990).

Παρ' όλα αυτά, άλλες φεμινίστριες υπήρξαν επιφυλακτικές στις θέσεις του μεταστρουκτουραλισμού, εκφράζοντας φόβους αποπλάνησης και αποκλεισμού του

γυναικείου κινήματος. Πράγματι, ερευνήτριες όπως η Di Stefano (1990) ισχυρίζονται ότι ο μεταστρουκτουραλισμός μπορεί να αποτελεί ένα κίνημα κατάλληλο για τους άνδρες, για τους οποίους προηγήθηκε η εποχή του διαφωτισμού, αλλά όχι για τις γυναίκες οι οποίες δεν γνώρισαν ποτέ μια αντίστοιχη περίοδο ώστε να την επικρίνουν. Αυτό που περισσότερο φαίνεται να ανησυχεί τις φεμινίστριες είναι η κριτική των αρχών της παραδοσιακής επιστημολογίας (Harding, 1990) και η σχετικότητα της γνώσης που υιοθετεί ο μεταστρουκτουραλισμός (Benhabib, 1990; Allen & Baber, 1992). Σύμφωνα με την Harding (1990), ο φεμινισμός χρειάζεται μια συμπαγή ερευνητική μεθοδολογία για να αποδείξει ακριβώς ότι ορισμένα είδη κοινωνιολογικών και ψυχολογικών ερευνών είναι λιγότερο εσφαλμένα σε σχέση με άλλα. Επίσης, παρότι η φεμινιστική ανάλυση κέρδισε πολλά από την αναγνώριση των διαφορών ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες, το φεμινιστικό κίνημα οφείλει να διατηρήσει τη δέσμευσή του σε μια ενωμένη θεώρηση, η οποία θα του επιτρέψει την πολιτική δράση και τη λήψη αποφάσεων σε σχέση με τις κοινωνικές αλλαγές που υπερασπίζεται (Bugman, 1992). Στην περίπτωση αυτή και παρά τις διαφορετικές οπτικές, μια συγκεκριμένη άποψη της πραγματικότητας πρέπει να είναι εφικτή (για παράδειγμα το γεγονός ότι όλες ανεξαιρέτως οι γυναίκες υφίστανται καταπίεση), διαφορετικά ο φεμινισμός κινδυνεύει να αποδεχθεί έναν απολιτικό σχετικισμό, όπου κάθε άποψη είναι ισότιμα έγκαιρη και αληθινή (Allen & Baber, 1992).

Συνοψίζοντας, θα έλεγε κανείς ότι η φεμινιστική θεωρία και έρευνα θα μπορούσε να αποδεχθεί τις αρχές του μεταστρουκτουραλισμού, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την ετερογενή γυναικεία εμπειρία και τη γυναικεία καταπίεση στο σύνολό της. Με άλλα λόγια, ο μεταστρουκτουραλισμός δεν αποτελεί οπωσδήποτε απειλή για τους φεμινιστικούς στόχους αλλά «μια πρακτική καθοδήγηση για μια πιο ακριβή και ολοκληρωμένη ανάλυση των αναγκών και εμπειριών ενός μεγάλου και διαφορετικού αριθμού γυναικών» (Allen & Baber, 1992: 7). Από την άλλη, τόσο ο φεμινισμός όσο και η μεταστρουκτουραλιστική επιστημολογία επιτρέπουν στους ερευνητές να είναι πιο ανοικτοί σε ερευνητικές μεθόδους. Οι Allen & Baber (1992) ισχυρίζονται ότι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις ποιοτικές και ποσοτικές μεθοδολογίες έρευνας είναι αδιέξοδος και μη δημιουργικός, ενώ ο μεταστρουκτουραλισμός στην πραγματικότητα αποδέχεται την ένταση ανάμεσα στις δύο μεθόδους, κάθε μία από τις οποίες δίνει μια διαφορετική οπτική στα ερωτήματα της μελέτης. Σήμερα, ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός φεμινιστριών ερευνητριών χρησιμοποιεί τη μέθοδο της ανάλυσης λόγου. Όπως ισχυρίζεται η Squire (1995), η ανάλυση λόγου μοιράζεται με τον φεμινισμό κοινά στοιχεία όπως, η αμφισβήτηση της αλήθειας, η ποιοτική

μεθοδολογία έρευνας, η ενασχόληση με την προσωπική εμπειρία και η ενδοσκόπηση στην έρευνα. Η ανάλυση λόγου μεταθέτει την προσοχή των ερευνητριών από το υποκείμενο, ως μονάδα ανάλυσης, στο «λόγο» και στις συνέπειες του. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι υποτιμά ή αναιρεί άλλες ποσοτικές μεθοδολογίες έρευνας, οι οποίες μπορούν να συμβάλλουν εξίσου αλλά με διαφορετικό τρόπο στα ερωτήματα μιας φεμινιστικής μελέτης. Οι φεμινίστριες έλκονται ιδιαίτερα από την έμφαση της ανάλυσης λόγου στην ποιοτική αλλά συστηματική μέθοδο ανάλυσης που προτείνει καθώς και από την δυναμική αλληλεπίδραση ανάμεσα στη θεωρία και στη μέθοδο, γεγονός που τη διακρίνει από άλλες παραδοσιακές μεθοδολογίες έρευνας (Wilkinson & Kitzinger, 1995). Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο της ανάλυσης λόγου για τον φεμινισμό είναι η σχέση ανάμεσα στο λόγο και στις δομές καταπίεσης (Gill, 1995). Η γλώσσα δεν αντιμετωπίζεται από τους αναλυτές λόγου ως ένα ουδέτερο μέσο περιγραφής του κόσμου, αλλά εμπλέκεται στη διατήρηση των σχέσεων εξουσίας. Για αυτό και ενδιαφέρονται για τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται ο λόγος, για το περιεχόμενό του και τις συνέπειές του σε συγκεκριμένα ερμηνευτικά πλαίσια. Έτσι, σύμφωνα με την Gill (1995), οι φεμινίστριες μπορούν να χρησιμοποιήσουν την ανάλυση λόγου για να διερευνήσουν ένα σύνολο ερωτήσεων σε σχέση με την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα.

Παρ' όλο που η ανάλυση λόγου φαίνεται ότι προσφέρει στη φεμινιστική ψυχολογία μια αποδεκτή θεσμική στήριξη, καθώς αποτελεί τελευταία ένα δημοφιλές ερευνητικό πλαίσιο, ωστόσο πολλές ερευνήτριες διακρίνουν ανάμεσα στις εφαρμογές της ανάλυσης λόγου και τις θεωρητικές προϋποθέσεις του κινήματος. Σύμφωνα με τις Wilkinson & Kitzinger (1995), τα χαρακτηριστικά των θεωρητικών δεσμεύσεων της ανάλυσης λόγου που τον καθιστούν παραγωγικό για τον φεμινισμό (για παράδειγμα, η αμφισβήτηση της αλήθειας, η έμφαση στην κοινωνική φύση της γνώσης, ή άρνηση του συμπαγούς υποκειμένου και η έμφαση στις σχέσεις εξουσίας) τον καθιστούν ταυτόχρονα προβληματικό. Μάλιστα, η έμφαση στις σχέσεις εξουσίας όπως αυτές διαμορφώνονται σε συγκεκριμένα γλωσσικά πλαίσια, καθιστά τις κοινωνικές ανισότητες αόρατες και μπορεί να οδηγήσει στην κάλυψη των θεσμικών βάσεων των σχέσεων εξουσίας (Wilkinson & Kitzinger, 1995).

Βιβλιογραφία

Allen, R.K. & Baber, M.K. (1992). "Ethical and epistemological tensions in applying a postmodern perspective to feminist research", *Psychology of Women Quarterly* 16: 1-15.

- Barrett, M. (1984). *Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminist Analysis*. London: Verso.
- Barrett, M. & McIntosh, M. (1982). "The 'family wage'" in Whitelegg, E., Arnot, M. et al. (eds) *The Changing Experience of Women*. Oxford: Basil Blackwell and Open University Press.
- Beasley, C. (1999). *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*. London: Sage Publications.
- Benhabib, S. (1990). "Epistemologies of postmodernism: A rejoinder to Jean-Francois Lyotard" in Nicholson J.L. (ed) *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge.
- Bronwyn, D. and Banks, C. (1992). "The gender trap: a feminist poststructuralist analysis of primary school children's talk about gender", *Journal of Curriculum Studies* 24(1): 1-25.
- Burman, E. (1992). "Feminism and discourse in developmental psychology: power, subjectivity and interpretation", *Feminism and Psychology* 2(1): 45-59.
- Burr, V. (1995). *An Introduction to Social Constructionism*. London: Routledge.
- Connell, R.W. (1987). *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Oxford UK and Cambridge UK: Polity Press.
- Delphy, C. & Leonard, D. (1992). *Familiar Exploitation: A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*. Cambridge UK and Oxford UK: Polity Press.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (1994α). «Φεμινιστικές τάσεις στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης» στο Δεληγιάννη, Β. και Ζιώγου, Σ. (εκδ.) *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Di Stefano, C. (1990). "Dilemmas of difference: Feminism, modernity and postmodernism" in Nicholson J.L. (ed) *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge.
- Eisenstein, H. (1987). "Patriarchy and the universal oppression of women: feminist debates" in Arnot, M. and Weiner, G. (eds) *Gender and the Politics of Schooling*. London: Unwin Hyman and Open University Press.
- Eisenstein, Z.R. (1979). "Developing a theory of capitalist patriarchy and socialist feminism" in Eisenstein, Z.R. (ed) *Capitalist Patriarchy and the case for Socialist Feminism*. New York and London: Monthly Review Press.

- Flax, J. (1990). "Postmodernism and gender relations in feminist theory", in Nicholson J.L. (ed) *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge.
- Fraser, N. and Nicholson, J.L. (1990). "Social criticism without philosophy: An encounter between feminism and postmodernism" in Nicholson, J.L. (ed) *Feminism and Postmodernism*. New York and London: Routledge.
- Gavey, N. (1989). "Feminist poststructuralism and discourse Analysis: Contributions to feminist psychology", *Psychology of Women Quarterly* 13: 459-475.
- Gill, R. (1995). "Relativism, reflexivity and politics: Interrogating discourse analysis from a feminist perspective" in Wilkinson, S. and Kitzinger, C. (eds) *Feminism and Discourse: Psychological Perspectives*. London: Sage Publications.
- Griffiths, M. (1995). "Making a difference: feminism, post-modernism and the methodology of educational research", *British Educational Research Journal* 21(2): 219-235.
- Harding, S. (1990). "Feminism, science and the anti-enlightenment critiques" in Nicholson, J.L. (ed) *Feminism and Postmodernism*. New York and London: Routledge.
- Hartmann, H. (1981). "The unhappy marriage of marxism and feminism: Towards a more progressive union" in Dale, R., Esland G., Fergusson, R. and MacDonald, M. (eds) *Education and the State, Volume II: Politics, Patriarchy and Practice*. Hampshire: Falmer Press and Open University Press.
- Hollway, W. (1994). *Subjectivity and Method in Psychology: Gender, Meaning and Science*. London: Sage Publications.
- McDonough, R. & Harrison, R. (1978). "Patriarchy and relations of production" in Kuhn, A. and Wolpe, A.M. (eds) *Feminism and Materialism: Women and Modes of Production*. London, Boston and Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Middleton, S. (1987). "The sociology of women's education as a field of academic study" in Arnot, M. and Weiner, G. (eds) *Gender and the Politics of Schooling*. London: Unwin Hyman and Open University Press.
- Middleton, S. (1995). "Doing feminist educational theory: a post-modernist perspective", *Gender and Education* 7(1): 87-100.
- Mitchell, J. (1973). *Woman's Estate*. New York: Vintage Books.
- Mitchell, J. (1974). *Psychoanalysis and Feminism*. New York: Vintage Books.

- Nicholson, L. (ed) (1990). *Feminism/Postmodernism*. New York and London: Routledge.
- Paechter, C. & Weiner, G. (1996). “Editorial: Poststructuralism and educational research”, *British Educational Research Journal* 22(3): 267-272.
- Sapiro, V. (1990). *Women in American Society: An Introduction to Women's Studies, 2nd edn*. Mountain View, CA: Mayfield Publishing Company.
- Sayers, J. (1982). *Biological Politics: Feminist and Anti-Feminist Perspectives*. London and New York: Tavistock Publications.
- Squire, C. (1995). “Pragmatism, extravagance and feminist discourse analysis” in Wilkinson, S. and Kitzinger, C. (eds) *Feminism and Discourse: Psychological Perspectives*. London: Sage Publications.
- Στασινοπούλου, Ο. (1992). *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική Εξέλιξη. Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Thomas, K. (1990). *Gender and Subject in Higher Education*. Buckingham: SRHE and Open University Press.
- Tong, R. (1995). *Feminist Thought. A Comprehensive Introduction*. London: Routledge.
- Walby, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Oxford UK and Cambridge USA: Basil Blackwell.
- Weedon, C. (1987). *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*. Oxford and New York: Basil Blackwell.
- Wilkinson, S. and Kitzinger, C. (eds) (1995). *Feminism and Discourse: Psychological Perspectives*. London: Sage Publications.